

КУДЕСНИКИ НА РУСІ

Проведений аналіз місця та ролі жерців і шаманів балтійських та угро-фінських племен – кудесників в духовному і громадському житті східних слов'ян язичницької та ранньохристиянської епох.

Ключові слова: уявлення, вірування, обряд, звичай, культ, жертвоприношення.

Східнослов'янське жрецтво є для нас абсолютною загадкою. Багато аспектів релігійного життя Русі залишаються невивченими. Разом з тим, щоб до кінця зрозуміти, що являла собою дохристиянська язичницька церква, необхідно з'ясувати місце і функції давньоруських жерців, їхню роль у релігійному і політичному житті дохристиянської епохи та вплив на розповсюдження і становлення християнства в Київській державі, встановити, як змінилося релігійне життя Київської Русі після того, як християнське віровчення стало панівним. Особливий інтерес у сучасних дослідників пробудила група професійних служителів язичницького культу, яких наші предки називали кудесниками. Вочевидь, це були жерці і шамани фіно-угорських та балтійських племен, які відігравали чималу роль у суспільному житті не лише своїх племен, але й у східнослов'янському суспільстві.

У вітчизняній історіографії щодо існування й значущості давньослов'янського язичницького жрецтва в дохристиянський період побутують дві протилежні точки зору. Стосовно першої, яка домінувала у дореволюційний період, у східних слов'ян взагалі не було служителів культу, або їхня роль була незначною. Цієї думки, зокрема, додержувалися М.І.Костомаров і М.С. Грушевський, які вважали, що всі жрецькі функції у східних слов'ян виконували князі та бояри або просто голови родин [2, с.328; 5, с.220].

На думку Л.Нідерле на Русі існувало коло богів, але без касти жерців, без великих культових центрів [8, с.281]. З різкою критикою цієї точки зору виступив польський археолог Г.Ловмянський. На його думку, у східних слов'ян на етапі державності сформувався ієрархічно організований соціальний прошарок язичницьких жерців, який керував релігійним життям всіх східнослов'янських племен [23, с.159]. Д.І.Пловайський визнавав існування у східних слов'ян дохристиянської епохи жрецького стану, але вважав, що він не досяг ієрархічного устрою і не мав ніякого впливу на суспільне життя [4, с.78].

Значні успіхи вітчизняної археологічної науки, зокрема відкриття східнослов'янських городищ-святилищ, багато в чому змінили точку зору дослідників післяреволюційної доби. Так, згідно з думкою Б.О. Рибаківа, у наших предків існував досить могутній клас жерців – волхвів зі складною структурою, ієрархією й статутом, який керував обрядами, зберігав давню міфологію й розробляв аграрнозаклинальну символіку [15, с.316]. Схожу думку щодо цього висловлював М.М. Нікольський, який вважав, що східнослов'янські язичницькі жерці існували на Русі майже до кінця XIII ст. [9, с.29].

Думку Б.О. Рибаківа та М.М. Нікольського підтримала більшість сучасних дослідників. Так, В.М. Ричка вважав, що у Київській Русі дохристиянського періоду роль язичницьких жерців була досить значною. На етапі становлення державності вони вже були структуровані в ієрархічно організовану соціальну групу і мали підтримку від земних володарів [13, с.29]. Цю точку зору цілком поділяли О.М. Рапов [12, с.270], Б.О. Тимошук [20, с.120].

Письмові джерела, що характеризують як язичницький, так і ранньохристиянський період у житті східнослов'янського суспільства, свідчать про існування у наших предків досить впливової соціальної групи, пов'язаної з язичницьким культом.

Східнослов'янські історики традиційно не поділяють представників давнього культу на окремі підгрупи. Наприклад В.Татіщев вважав, що волхви, скоморохи й кудесники – одне й те саме [19, с.65]. Тієї ж точки зору дотримувався й М.М.Карамзін [5, с.58–59]. Михайло

Грушевський, проаналізувавши епізод із пророкуванням смерті князю Олегу, дійшов висновку, що в язичницьку добу терміни “чаклун” і “чудесник” були синонімами [2, с.65]. У радянський час цю гіпотезу відстоював М.Д. Попов [10, с.91]. І.П.Сахаров поділяв всіх причетних до східнослов'янської язичницької традиції на “чудесників”, тобто тих, хто накладав чари, “знахарів”, – тих, хто лікував людей, та “ворожеїв” – тих, хто присвячував себе ворожінню [16, с.47–138]. На думку М.Забиліна “жерці” були у наших предків посередниками між людьми й богами в дохристиянський період, “чаклуни” – після прийняття християнства [3, с.198].

Вочевидь, слово жерці давньоруською мовою означало загальну назву всіх професійних служителів культу. Вони вважалися у наших предків головними посередниками між людьми й страшним світом богів, толмачами різноманітних знаків природи, глашатаями волі надприродних сил і передвісниками. Жерці не лише стежили за храмами, що перебували у їхньому керуванні, і священними гаями, але поволі впливали на всі аспекти життя тодішнього східнослов'янського суспільства. У випадках, коли люди потребували вказівок богів, жерці проводили релігійні обряди: запальовали вогнище, творили молитви, приносили жертву. По нутрощах, виду, ході та поведінці голосу жертвовної тварини, по полум'ю вогню й по напрямку диму вони пророкували майбутнє – успіх або невдачу, щастя або лихо.

Всіх представників язичницького культу, які відігравали певну роль у релігійному житті східних слов'ян раннього середньовіччя, можна умовно поділити на кілька груп: 1) східнослов'янські професійні служителі культу – жерці, які виступали у літописах як волхви, хмарогони, чародії; 2) давньоруські князі і жерцівоїни; 3) кудесники-жерці і шамани неслов'янських – фінно-угорських та балтійських – племен.

Якщо волхви та чародії стали предметом уваги сучасних вчених різних гуманітарних напрямів, то діяльність жерців і шаманів угро-фінських та балтійських народів – кудесників на східнослов'янських землях залишається для нас повною загадкою. Між тим, в Київській Русі мешкали не лише східні слов'яни, а й інші народи, які мали свою особливу культову систему та своїх служителів культу, які відігравали значну роль у релігійному, політичному і суспільно-економічному житті своїх племен. Є підстави припускати, що кудесники – жерці й шамани – іноземних племен, які жили на території Київської Русі, обслуговували інтереси не лише фінно-угорських і балтійських мешканців Київської Русі, але й східних слов'ян. Власне слово “кудесник” фінського походження: “кудес” – “колдун”, “кудеса” – “чаклунство” [21, с. 400]. Цим терміном наші предки називали чаклунів-шаманів (“кудеси” – бубни) балтських і фінно-угорських народів, і він зустрічається в джерелах лише у зв'язку з північно-східними окраїнами Русі: Чудь, Белоозеро, Пермь [18, с.1357].

Згідно з даними Т. Нарбути у балтійських племен саме жерці, а не князі мали реальну владу. Князь (Rikgs) опікувався військовими справами й захистом племені від ворогів. Верховний жрець (Криве) завідував не лише справами богослужбовими, але був верховним суддею й фактично правителем. Жерці балтійських народів мали твердий устав, їх безжалісно вбивали через його порушення або хвороби на тій підставі, що “слуги литовських богів повинні не стенати, але сміятися, тому що нещастя людське заподіює скорботу богам і людям”. Більша частина верховних жерців закінчувала своє життя добровільним спаленням для зменшення гніву богів. Безшлюбність була необхідною умовою для Криве та для всіх підлеглих йому жерців [24, с.452]. Дані Т. Нарбути підтверджують західні середньовічні хроніки, які повідомляють, що балтійськими народами керували не місцеві князі, а верховний жрець їхньої язичницької церкви – “Криве, якого за папу мали, тому що він наче папа керує всесвітню церквою правовірних і за його веліннями та указами не лише пруси, але й литовці і інші народи, як, наприклад, лівські землі, керовані були. У настільки великій він був повазі, що не лише сам або хто від родичів його, але й посланник з його посохом або іншим відомим знаком, переходячи межі єдиновірних, від королів, дворян і простого народу досить шановані були” [19, с. 227–228].

Під “іншими народами” цілком міг розумітися й найбільший східнослов'янський племінний союз кривичів, який набув свою назву від імені верховного жерця балтійських народів Криве. У VII–VIII ст. східнослов'янські племена вторглися на етнічні території

балтійських і угро-фінських народів на півночі та північному сході Русі. Прибульці частково могли сприйняти релігійні догмати місцевих племен, зокрема їхню традицію, пов'язану із вшануванням місцевого жрецтва.

У культурному шарі північних східнослов'янських міст X–XIII ст. археологи зафіксували значну кількість ритуальних хітонів – атрибутів влади жерців балтійських народів. На тканині дослідники іноді фіксують зображення голів балтійських богів [14, с.304–305]. Даний факт переконливо свідчить на користь гіпотези, згідно з якою жерці балтійських народів впливали на релігійне життя східних слов'ян. Було знайдено також значну кількість ритуальних жезлів. З візантійською традицією пов'язує їх О.В.Чернецов [22, с.84]. Але слід враховувати той факт, що знайдені найдавніші жезли закінчувалися зображенням голів язичницьких балтійських богів. Скоріше за все, ритуальні жезли поряд з хітонами належали кудесникам, які постійно мешкали в містах східних слов'ян.

Вплив балтійських і угро-фінських племен на релігійні погляди східних слов'ян можна простежити на прикладі поховальної обрядовості. У більшості випадків східні слов'яни ховали померлих головою на захід. Разом з тим, у похованнях наших предків дохристиянської епохи спостерігається певна кількість так званих меридіанних трупопокладень і поховань зі східною орієнтацією. Дослідники зв'язують даний факт із впливом балтійських і фінно-угорських племен. Значна кількість східної орієнтації трупопокладень спостерігається в курганах радимичів. Зміну такої орієнтації дослідники зафіксували в деяких похованнях древлян, кривичів, новгородських словен у курганах Волго-Клязьмінського межиріччя [17, с. 155, 162, 168, 172, 190].

У період раннього середньовіччя жерці балтійських і угро-фінських народів вважалися кращими віщунами. Адам Бременський, наприклад, описуючи Курляндію, повідомляє: “Усе там кишить віщунами і авгурами... Із усього світу з'їжджаються туди за пророцтвами, а особливо часто з Іспанії й Греції” [1, с.33].

Вочевидь, й східні слов'яни були дуже високої думки про язичницьких служителів культу їхніх північних сусідів і часто зверталися до них по допомогу. Східні слов'яни взагалі не вважали кудесників чужинцями. Не випадково смерть князеві Олегу від свого коня напропорочив не східнослов'янський волхв, а іноземний кудесник.

В Іоакимівському літописі повідомляється про те, що новгородський старійшина Гостомисл, прагнучи довідатися про своє майбутнє, звернувся до місцевих “віщунів”, а потім, вочевидь незадоволений відповіддю, “послав у Зимеголи за віщунами спитати, щоб ті вирішили, що успадкують від нього нащадки” [19, с.54].

У Воскресенському літописі розповідається про якогось новгородця, який, вірогідно, не довіряючи місцевим віщунам, звертався по допомогу до чудських кудесників: “Слючися некоему Новгородцу придти в Чудь, и прииде к кудеснику, хотя волхвованый от него. Он же, по обычаю своему, хотя начати, и начат призывати бесы в храмину свою. Новгородец же той седе на пороге тоя храмины. Кудесник же лежаше, оцепенев и шибе им бес. Кудесник же встав, рече Новгородцу: бози не смеют приидти, нечто имаши на себе, его же боятся. Он же воспомяну на себе крест; и отшед, поставя крест, кроме храмины тоя. Он же начат призывати опячь бесы; бесы же, метавше им, поведаша, чего ради пришел есть?” [11, с.201].

Згідно з археологічними даними жерці й шамани балтійських племен дійсно мали обширні знання в галузі медицини. По залишках кісток у похованнях балтійських народів язичницької епохи простежуються сліди лікування складних переломів, трепанації черепа, загоєння ран. Імовірно, чарівники добре знали властивості лікувальних трав і рослин. Принаймні, листя й насіння лікувальних рослин дослідники зафіксували в багатьох похованнях балтійських народів [7, с.63–71].

Таким чином, жерці та шамани угро-фінських і балтійських племен – кудесники – відігравали значну роль не лише в релігійному житті своїх народів, а й впливали на звичаї та вірування східних слов'ян. Вони лікували свою паству, складали різні прогнози, іноді навіть втручалися у громадське життя підлеглих їм громад. Кудесники користувалися великим авторитетом у наших предків. Звертання по допомогу до кудесників було звичайною практикою

у східних слов'ян як у язичницьку, так і у ранньохристиянську добу.

Список використаних джерел та література:

1. Адам Бременский. Хроники архиепископов Гамбургской церкви. / Адам Бременский // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия: IX – первая половина XII вв. – М.-Л.: Наука, 1989. – С. 1–327.
2. Грушевський М.С. Історія України – Руси. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – 648 с.
3. Забылин М. Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. /М. Забылин. – М: Автор, 1992. – 613 с.
4. Иловайский Д.И. Становление Руси. / Д.И. Иловайский. – М.: АСТ, 2002. – 860 с.
5. Карамзин Н.И. История государства Российского / Н.И. Карамзин. – М., 2003. – Т.1. – 1021 с.
6. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. / М.І. Костомаров. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
7. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. / Э.С. Мугуревич. – Рига, 1965. – 432 с.
8. Нидерле Любомир. Славянские древности / Любомир Нидерле. – Прага, 1914. – Т.1. – 257 с.
9. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – М.: Изд-во политической литературы, 1988. – 446 с.
10. Попов А.И. Следы времен минувших. / А.И. Попов. – Л.: Наука, 1981. – 206 с.
11. ПСРЛ. – Т.7.: Летопись по Воскресенскому списку. Ч.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 345 стб.
12. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. /О.М. Рапов. – М.: Наука, 1988. – 416 с.
13. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). / В.М. Ричка. – К: Вид-во Інституту історії НАНУ, 1994. – 34 с.
14. Рыбаков Б.А. Культура средневекового Новгорода / Б.А. Рыбаков / Славяне и скандинавы. – М: Наука, 1982. – С. 298–312.
15. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М: Изд-во Академии наук СССР, 1987. – 782 с.
16. Сахаров И.П. Сказания русского народа. / И.П. Сахаров. – М: Наука, 1989. – 398 с.
17. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
18. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам / И.И. Срезневский // ИОРЯС. – 1893. – Т.1. – С. 1357–1420.
19. Татищев В.Н. История Российская: [у 3 т.]. / В.Н. Татищев. – М: АСТ, 2003. – Т.1. – С. 227–228.
20. Тимошук Б.А. Языческое жречество Древней Руси (по материалам городищ-святилищ). / Б.А. Тимошук // Российская археология. – 1993. – №4. – С. 110–122.
21. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер. – М: Прогресс, 1971. – Т.2. – 672 с.
22. Чернецов А.В. К изучению эволюции архиерейского посоха и его символики / А.В. Чернецов // СА. – 1991. – №3. – С. 84–98.
23. Lowmianski H. Religia slowian i jej upadek. / H. Lowmianski. – Warszawa, 1979. – 159 s.
24. Narbutt T. Dzyefe staroytne narodu litewskiego. / T. Narbutt. – Wilno, 1835. – Т.1. – 342 s.

M.M. KOZLOV

SORCERERS ON RUS

The analysis of a place and a role of priests and shamans of the Baltic and Finno-Ugric gods – magicians in a spiritual and public life of east Slavs of a pagan epoch is carried out.

Key words: the magician, a priest, representations, beliefs, a ceremony, custom, a cult, sacrifice.

M.H. КОЗЛОВ

КУДЕСНИКИ НА РУСИ

Проведен анализ места и роли жрецов и шаманов балтийских и фино-угорских племен – кудесников в духовной и общественной жизни восточных славян языческой и ранехристианской эпох.

Ключевые слова: представления, верования, обряд, обычай, культ, жертвоприношения.